

Louis Althusser’de Emek Gücünün Yeniden Üretilmesi ve Hukuk İdeolojisi İlişkisi

Zelal Pelin DOĞAN

GİRİŞ

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hukuki metinlerde, duymaya alışık olduğumuz bazı kavramlar kullanılmaya başlandı. Bu durum, henüz doğmakta olan liberal-burjuva hukuk modelinin habercisiyken feodalizmin yerine geçecek kapitalizmin de tipik niteliğinin sloganlarıydı. Hâlâ hukuki metinlerin vazgeçilmezleri olan “özgürlük”, “eşitlik” gibi kavramlar bunlardan birkaçıydı. 1215 Magna Carta’dan bu yana hukuk, bu nosyonlara normatif bir varlık kazandırdı ve toplumdaki herkesi “hak” sahibi yaparak “hukuk devleti” idealini gerçekleştirilmeye çabaladı.

Kapitalist toplumsal formasyonun¹ karakteristiği olarak özgür ve eşit ticaret ilişkileri, kuşkusuz ki, bizzat kendini “evrensel” ve böylelikle “tarafsız” bir kılıfa sokan hukuk içerisinde garanti altına alınır. İşte kapitalizmin bu gizil niteliği, hukuk ideolojisi tarafından korunur.

Althusser’in çalışmasının özgün yan-

larından birini oluşturan emek gücünün yeniden üretimi, onun hukuk ideolojisi bağlamında ileri sürdüğü fikirlerinin temel yapıtaşını oluşturur. Makalenin amacı, işte tam da Althusser’in açtığı yoldan ilerleyerek emek gücünün yeniden üretilmesi ve hukuk ideolojisi arasındaki ilişkiyi irdelemeye çalışmaktır. Bu suretle de, kapitalist ilişki örüntülerini daha iyi kavramak ve açığa kavuşturmak adına birinci bölümde, Klasik Marksist Kuram’da emek-değer teorisi ve kapitalist yeniden üretim incelenmiştir. Devamında ise Althusser’in yeniden üretim kuramına katkıları, çalışmasının önemli bir kısmını oluşturan emek gücünün yeniden üretimi ele alınmıştır. İkinci bölümde, Althusser’in çalışmasının bir diğer özgün yanını oluşturan ideoloji kuramı, diğer ideoloji kuramlarıyla ilişkisi ve ideolojinin karşısında konumlandırılan bilim incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde, yine, çalışmasının diğer bir özgün yanını oluşturan devletin baskı aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları açıklanmaya çalışılmıştır. Makalenin yazılış amacına konu olan

1 Toplumsal formasyon kavramı çoğunlukla “toplum” a göndermede bulunur. Bu kavram, genellikle yapısalci Marksistler tarafından kullanılmıştır. Marx, bu ifadeyi seyrek olarak kullanmıştır (Bottomore, 2012: 586). Althusser ise “Üretim Tarzı Nedir?” adlı makalesinde toplum ve toplumsal formasyon arasında bir ayrıma gider. Ona göre Marx, “toplum” nosyonunu bilimsel olmadığı için reddetmiştir. Althusser, “toplum” nosyonunun ahlaki, dini, hukuki yankılarla dolu ideolojik bir nosyon olduğunu söyleyerek yerine bilimsel bir kavramın konulması gerektiğini söyler. O kavram da “toplumsal formasyon” dur. Toplumsal formasyon, “tarihsel olarak mevcut ve bireyselleşmiş, yani egemen üretim tarzıyla çağdaşlarından ve kendi geçmişlerinden ayrılan her “somut toplum” u belirtir (Althusser, 2006a: 44).

asıl bölüm ise üçüncü bölümdür. Bu bölümde, Althusser’in çalışmasının bir başka özgün yanını oluşturan emek gücünün yeniden üretiminin bir yönü olarak sunduğu tabiyet ilişkisi, yine Althusser’in özne ve ideoloji nosyonları çerçevesinde ele alınmış ve işte bu noktada Althusser tarafından kuramlaştırılan kapitalizmin kendini yeniden üretmesinin bir aracı olarak hukuk ideolojisi veya başka bir deyişle devletin ideolojik aygıtı olarak hukuk ile ilişkisi irdelenmiştir.

Makaleye başlamadan önce tekrar belirtmekte fayda var. Amaç “Bir kez daha sus Althusser!” demek değil, Althusser’in çizdiği ana hatlar çerçevesinde artık değere el konulması biçiminde gerçekleşen kapitalist üretim ilişkilerini hukuk ideolojisi ile incelemek ve çözmeye çalışmaktır.

I. KAPİTALİST TOPLUMSAL FORMASYONDA YENİDEN-ÜRETİM

1. Klasik Marksist Kuramda Emek-Değer Teorisi ve Kapitalist Yeniden Üretim

1848’de yayınladıkları Komünist Manifesto ile Marx-Engels burjuvazinin devrimci niteliğini edebi ve politik bir biçimde sloganlaştırdı: “Katı olan her şey buharlaşıyor!”. Bu slogan burjuvazinin ve kapitalist üretim ilişkilerinin bir tasviriydi. “Burjuvazinin tarihteki rolü son derece devrimcidir.” der Komünist Manifesto. Çünkü burjuvazi, iktidar olduğunda bütün feodal ilişkilere son vermiş ve yerine daha acımasız, açık, dolaysız ve toplumun tüm katmanlarına yayılan sömürü ilişkileriyle örüntülendirilmiş olan kapitalizmi getirmiştir. Burjuvazi devrimcidir; çün-

kü iktidar olduğunda kemikleşen ilişkiler yok olmuş, yenileri kemikleşmeye fırsat bile bulamadan eskimiştir (Marx-Engels, 2013a: 25).

Meta üretiminin en genelleşmiş biçimi olarak kapitalizm (Bottomore, 2012: 43), var olabilmek ve varlığını devam ettirebilmek için sermaye potansiyelini sürdürmeye ve bunu sürekli yeniden üretmeye ihtiyaç duyar. Kapitalist üretim sürecinde üretim araçları kapitalist tarafından pazarda satın alınmıştır. Bu durumda kapitalistin sermaye potansiyelini sürdürebilmesi için meta piyasasında hazır bulunan “özgür” işçiye ihtiyacı vardır. Burada özgürlük iki anlama gelir: birincisi, işçi meta olarak kendi emek gücü üzerinde özgür bir kişi olarak tasarrufta bulunabilmelidir; ikincisi, satabileceği başka metalar bulunmamalı, kendi emek gücünü gerçekleştirme için gerekli olan her şeyden yoksun, özgür olmalıdır (Marx, 2012a: 171). İşçi sınıfı ise üretim araçlarına sahip olmadığı için emek ürünü üretip satamaz. Bu durumda da işçiler, yaşamlarını sürdürebilmeleri gerektiği için kendi emek güçlerini kendi iradeleriyle satmak zorunda kalırlar. Dolayısıyla işçi, satabileceği emek ürününü oluşturamazken; kapitalist, emek ürününü satın sermayesini artırmak için hem üretim araçlarını hem de işçinin emek gücünü satın alır. İşçiler kendi emek güçlerini kendi özgür iradeleriyle sattıkları için de emek gücünün değer yaratma kapasitesinden kendileri yararlanamazlar. Kapitalist, emek gücünü satın alıp kullandığı için emek ürününe el koyar ve bunun yalnız bir bölümünü işçilere yaşayabilsinler ve yeniden üretebilsinler diye bırakır. Bu noktada

emek ürününü işçiye bırakmayan kapitalist yeniden üretim giderlerini de ürünün değeri olan emek-zamana dâhil eder.

Kapitalist toplumsal formasyonda, satılmadığı takdirde emek gücü bir hiçtir; çünkü işçi sınıfı kendi emek ürünlerini üretecek araçlardan yoksundur. Kapitalist üretimin tüm karakteri birincisi, mümkün olan en fazla artık değerın üretimiyle; ikincisi, artık değerin sermayeye dönüştürülmesiyle belirlenir. Emek-değer teorisi, kapitalist üretim sisteminde artık değerin kaynağının işçilerin karşılığı ödenmeyen emeği olduğunu açığa çıkarır. Ortalama olarak bir işçi, herhangi bir emek-zaman biriminde belli bir parasal değer üretir; ama aldığı ücret o değerin ancak bir kısmının eşdeğeridir. Böylece işçiye iş gününün ancak bir parçasının eş değeri ödenmekte, iş gününün karşılığı ödenmeyen parçasında üretilen değer ise artık değer olmaktadır (Bottomore, 2012: 47). Durmadan büyüyen artık değer üretiminin ve kapitalistin kişisel amacı olan zenginleşmenin bir aracı olarak görülen birikim ya da genişlemiş ölçekli üretim, kapitalist için bir zorunluluk haline gelir. Dolayısıyla kapitalist, sermayesini korumak ve piyasada var olmak için sermayesinin büyümesini durmadan sürdürmelidir (Marx, 2012b: 81).

Üretim süreci, emek gücünün belli bir süreliğine satın alınmasıyla başlar ve emeğin süresi doldukça sürekli olarak yenilenir. Üretim sürecinin ürünü olan metanın değeri iki çeşittir: Kullanım değeri ve mübadele değeri². Lakin tüm bunların yanın-

da bir metanın değerinin özünü oluşturan onun emek ürünü olma özelliğidir (Marx, 2012a: 52). Emek gücü denildiğinde, insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin bütünü anlaşılır (Marx, 2012a: 170). Emek gücünün değeri de diğer herhangi bir meta gibi bu özel nesnenin üretimi ve yeniden üretimi için gerekli emek-zamanla belirlenir. Emek gücü, yalnızca, yaşayan bireyin yeteneği olarak var olur. Dolayısıyla emek gücünün varlığı onun üretiminin ön koşuludur (Marx, 2012a: 173).

Bir toplum tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de öyle vazgeçemez. Her toplumsal üretim süreci aynı zamanda bir yeniden üretim sürecidir (Marx, 2012a: 547). Kapitalist üretim tarzında nasıl ki emek süreci değerlendirme sürecinin bir aracı ise yeniden üretim de yaratılmış değeri sermaye olarak yeniden üretmenin bir aracıdır (Marx, 2012a: 547-548). Böylece yeniden üretimden anlaşılan, kapitalizmin kendisini var eden tüm unsurlarının tek tek güncellenmesi ve bu şekilde kapitalizmin bizzat kendisini sistemli olarak güncellemesidir. Lakin sermaye potansiyelini sürdürdürebilmek için meta üretiminin ve meta dolaşımının varlığı yetmez; emek gücünün, ücretli işçinin, kapitalistin ve bizzat sermaye ilişkisinin kendisinin yeniden üretilmesinin sürekliliği gereklidir.

Kapitalist rekabet ortamında üretim araçları ve üretim ilişkileri burjuvazi tarafından durmadan yeniden üretilir ve böyle-

2 Metanın ikili niteliğinin (kullanım değeri ve mübadele değeri) detaylı analizi için Kapital'in I. cildinin "Meta ve Para" bölümüne bakılabilir (Marx, 2012a: 47-149).

likle sömürü ebedileştirilir. Emek gücünün üretimi ise işçilerin birer insan olarak biyolojik ve toplumsal yeniden üretiminin bir yönüdür. İşçinin, kapitalist sermaye tarafından sömürülebilmesi için piyasada hazır bulunması ve vasıflı olması gerekir. İşçinin vasıflı olması onun teknik deneyimlerini gerektirirken, piyasada bulunması da işçinin yaşaması ve bireysel tüketimde bulunmasını gerektirir. Bu tüketimin koşulu ise işçinin kendisini emek gücü olarak ayakta tuttuğu ve yeniden ürettiği ölçüde gerçekleşir (Marx, 2012b: 62). İşçinin yaşaması ve dolayısıyla kendini yeniden üretmesi elbette giyim, beslenme gibi zorunlu geçim araçları dâhilinde gerçekleşir. Vasıflı olması ise toplumsal-teknik işbölümünün sonucu olan mevkilere ve işlere göre kullanılacak teknik bilgilerin edinilmesini gerektirir.

Emek gücünün karşılığı olarak yaratılan sermaye, işçilerin fiziksel ve beceriksel yeniden üretimi ve yeni işçilerin üretim sürecine katılmaları için tüketilir. Çünkü sermaye tarafından sömürülebilecek yeni emek gücünün yaratılması kapitalist için en vazgeçilmez üretim aracının, yani bizzat işçinin kendisinin üretilmesi ve yeniden üretilmesi demektir (Marx, 2012a: 553). Çünkü kapitalist, bu artık değerini hepsini kişisel zevklerine harcayamaz. Rekabet ortamında tutunabilmesi için üretim araçlarını da yeniden üretmeli ve sömürü ilişkisinin ebediliğini garanti etmelidir.

Kapitalistin, yeniden üretimin devamlılığı için göz ardı etmemesi gereken bir diğer gerçek ise emek gücünün sahibinin piyasadaki silinebilir olduğudur. İnsanın yani emek gücünün ebedileşmesi yeniden

üretimin sürekliliğinin sağlanması için zorunlu bir koşul oluşturur. Emek gücünün ebedileşmesi ise üretimin ebedileşmesi anlamına gelir. Çünkü yıpranma ve ölüm sonucu piyasadaki çekilen eski emek gücünün yerini dolduracak yeni emek gücünün varlığı gereklidir (Marx, 2012a: 173). Bu noktada da emeğin yeniden üretiminde söz konusu olan insanı yani emek gücünü yetenek ve becerilerle donatacak, gelişmiş ve özelleşmiş bir emek gücü haline getirecek şekilde değiştirecek bir eğitime ihtiyaç duyulur (Marx, 2012a: 174). Bunu karşılayacak olan ise yine modern eğitim sistemidir. Böylelikle işçi sınıfının yeniden üretilmesi hünerelerin birikmesinin yanında bu beceri ve yeteneklerin bir kuşaktan diğerine aktarılmasını sağlar (Marx, 2012a: 554).

Kapitalizmin varlığının bir koşulu olarak yeniden üretim süreci, belirtildiği gibi, işçilerin ve burjuvazinin kendini yeniden ürettiği ve bu üretimin ebedileştiği bir sistemde süreklidir. Bu süreçten işçi sürekli olarak girdiği gibi çıkarken, kapitalist yeniden yaratılmış artık değerle çıkar. Bu noktada bir parantez açmak gerekir ki, meta olarak alınıp satılan emek değil emek gücüdür. İşçi, emek gücünün sahibi olarak emek ürününün ve dolayısıyla emek gücü üretimin bir parçasıdır. Kapitalist de bu aşamada emek gücü üretiminin bir parçası olur. Fakat o emek ürünü değil, ücretli işçi üretir.

2. Althusser'de Yeniden Üretim ve İşgücünün Yeniden Üretilmesi

Marx-Engels'in burjuvazinin üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri

durmadan devrimcileştiirmeksizin var olmayacağı yönündeki temel tezini onlardan yaklaşık yüz yıl sonra Louis Althusser (1918-1990) felsefi bir okumayla yeniden yorumladı.

“Kapitalist üretim ilişkileri aynı zamanda kapitalist sömürü ilişkileridir.” der Althusser (Althusser, 2006a: 57). Çünkü her toplumsal formasyon var olmak için kendi üretim koşullarını yeniden üretmelidir. Bu yeniden üretim, üretim güçlerinin ve mevcut üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi demektir (Althusser, 2006a: 358). Yeniden üretim, bir yanda devletin baskı aygıtı ve diğer yanda ideolojik aygıtları olmak üzere, devlet aygıtları içinde ve devlet iktidarının uygulanmasıyla sağlanır (Althusser, 2006a: 217).

a. Üretim Araçlarının Yeniden Üretilmesi

Üretim araçlarının kapsamına bir fabrikada işlenen hammadde, fabrika binaları, üretim aletleri vs. girer. Üretim araçlarının yeniden üretilmesi üretimde tükenen ya da yıpranan araçların yerine neyin koyulması gerektiğini öngörür. Althusser üretimin maddi koşullarının yeniden üretimi, yani üretim araçlarının yeniden üretimi sağlanmadan üretimin mümkün olmayacağını Marx’a atıfla (Althusser, 2006a: 358-360) söylemekle yetinir. Bu sorunun detaylı analizine girmeden sadece varlığından söz eder. Bu nedenle, burada, bu konuya değinerek geçmek uygun görünmektedir.

b. Emek Gücünün Yeniden Üretimi

Emek gücünün yeniden üretimi üzerinde Marx gibi Althusser de çalışmıştır. Fakat onun çalışmasının özgün yanlarından

birini, emek gücünün yeniden üretilmesinde ideolojilere biçtiği rol oluşturur. Çünkü maddi koşulların yeniden üretilmesinden ziyade emek gücünün yeniden üretimi “ideolojik tabi olma biçimlerinin egemenliği ve çerçevesinde” sağlanır (Althusser, 2006a: 363).

Emek gücünün yeniden üretimi, emek gücüne kendini yeniden üretmesinin maddi aracı yani ücret vererek sağlanır (Althusser, 2006a: 360). Bir yandan işçi, sattığı kendi emek gücünün değerini ya da fiyatını geçim araçlarına, kendi emek gücünün yeniden üretimin araçlarına harcarken bir yandan da kapitalist, yetenek ve becerilerin gelişmesi için işçiye verdiği ücrete dâhil edecek şekilde harcama yapar. Althusser, emek gücünün yeniden üretimi için maddi koşullarını sağlamanın yetmeyeceğini söyledikten hemen sonra kullanılabilir emek gücünün bilgili, yani karmaşık üretim süreci sisteminde işe konulabilecek yeterlikte olması gerektiğini ekler (Althusser, 2006a: 361). Emek sürecinin bütününde sürecin eyleyicilerinin vasıflı olmaları gerekir. Emek gücünün bu niteliklerinin üretimi daha çok üretim dışında yani kapitalist eğitim sistemi içinde veya başka kurum ve yapılarda sağlanır (Althusser, 2006a: 362). Okullarda öğrenilen, bilimin aksine basit teknikler biçimindeki becerilerdir.

“Ancak bu bilgilerin ve tekniklerin yanında ve bu vesile ile de, işbölümünün her görevlisinin “tayin edildiği” yere göre uyması gereken terbiye kuralları, görgü “kuralları” öğreniliyor. Okulda: yurttaş olma bilinci, mesleki vicdan, ahlak kuralları, açıkçası toplumsal-teknik işbölümüne saygılı davranma kuralları ile son olarak

da, sınıf egemenliğinin yerleştiği düzenin kurallarına saygılı davranma kuralları. Okulda aynı zamanda, “Fransızca’yı düzgün konuşma”, düzgün “yazma” da öğreniliyor, yani (gelecekteki kapitalistlere ve uşaklarına) gerçekte “düzgün biçimde emretme, yani işçilerle “düzgün konuşma” (ideal çözüm) vb. öğretiliyor.” (Althusser, 2006a: 362).

Açıktır ki Althusser’de, emek gücünün yeniden üretimi, yalnızca, niteliklerin yeniden üretimi demek değildir. Emek gücünün yeniden üretimi aynı zamanda işçinin kurulu düzenin kurallarına ve egemen ideolojiye boyun eğmesinin de yeniden üretimi demektir. Ayrıca devletin polis, hâkim gibi baskı görevlileri için “yönetici sınıfın egemenliğini söz ile sağlasınlar diye egemen ideolojiyi düzgün kullanma yeteneğinin yeniden üretimini” de gerektirir (Althusser, 2006a: 363). Yani, üreten bireylerin sisteme uyumlu ve tabi hale getirilmesi emek gücünün yeniden üretilmesinin diğer aşamasını oluşturur. İşçilere, işyerlerinde veya eğitim programlarında meslek ahlakı, toplumsal iş bölümüne saygı ve çalışma disiplini gibi egemen ideoloji kuralları benimsetilirken; yeni işgücü kaynağı olan çocuklar da okullarda iyi bir yurttaş olmanın, hukuk kurallarına saygı göstermenin, toplumsal ahlak kodlarına göre davranmanın gerekliliklerini öğrenirler.

Klasik Marksist Kuram’da teknik bilgi ve becerilerin geliştirilmesi ve yeni işgücü kaynağının oluşturulması şeklinde işleyen emek gücünün yeniden üretimi, Althusser’in katkılarıyla, kuşkusuz ki Marx’ın sunduğu yeniden üretim kuramını ileri bir noktaya taşır. Çünkü Althusser’in

çalışmasının özgün yanlarından birini oluşturan emek gücünün yeniden üretimi, hem niteliklerin hem de egemen ideolojiye itaatin ya da bu ideolojinin kendisinin yeniden üretiminde ortaya çıkar.

II. ALTHUSSER’DE İDEOLOJİ VE DEVLETİN İDEOLOJİK AYGITLARI

1. İdeoloji

İdeoloji, siyasal iktidar ile yönetilen ilişkisini dinsel temellere veya geleneklere dayandırmanın artık mümkün olmadığı bir dönemde (Örs, 2012: 9), 1796 Fransız İhtilalinden hemen sonra üretildi. Kavramın üreticisi Destutt de Tracy’ye göre ideoloji insan düşüncesini, düşünce yasalarını ve düşüncenin kaynaklarını inceleyen bir bilim dalıydı ve tam da 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesine uygun olarak toplumun yeniden biçimlendirilebileceğini (Atılğan, 2012: 286) ima ediyordu. Bu yapılrken de ideolojilerin toplumsal gerçeklikle ilişkisi, ideolojilerin ne tür ilişki ve kurumlar üzerinde kurulduğuna dair değini (Işıқтаç, 2014: 218). önem kazanmaktadır. İşte bu anlamıyla bir bilim olarak ideoloji ilerleme, akıl ve eğitime güvenmeyi gerektiriyordu (Larrain, 1995: 22). Kavramın bu olumlu anlamının ardından onu ilk olumsuzlayanlardan birisi, önceleri ideologlara önemli görevler biçerken daha sonra “Fransa’nın başına gelenleri” ideologlara yükleyen Napoléon Bonaparte’dı (Atılğan, 2013: 286).

Kuşkusuz ki ideolojinin bir bilim olduğu fikrindeki en büyük ve en keskin değişim Marx ile gerçekleşmiştir. Genç Hegelcileri ideologlar olarak adlandıran Marx, *Alman İdeolojisi*’nde “İnsanlar ve sahip

oldukları ilişkiler tüm ideolojilerinde sanki camera obscura'daymış gibi baş aşağı çevrilmiş bir biçimde görülür" diyordu (Marx-Engels, 2013b: 45). Bu cümleden hareketle Marx'ın ideoloji görüşü hakkında iki sonuca varılabilir; ideoloji, hem toplumsal gerçeğin insan bilincine yansımadır hem de toplumsal gerçeğin çarpıtılmış halidir. Buna göre Marx'ta ideoloji, toplumsal gerçeğin dolaysız bir ürünü olarak değil insan bilincine çarpıtılmış bir şekilde yansımasıdır, diyebiliriz. Bu noktadan sonra ideoloji artık bir bilim değil, toplumdaki çelişkileri gizleyerek sistemin kendini yeniden üretmesini sağlayan bir altüst oluş (Marx, 1979: 26) veya bir çeşit "yanlış bilinç"tir³. İdeolojinin işi, nihayetinde, egemen sınıfın lehine çelişkili dünyayı yeniden üretmeye yardımcı olmaktır. Marx, yaygın bir görüşe göre,⁴ *Kapital*'de ideoloji kavramı yerine "meta fetişizmi" kavramını kullanmıştır. Meta fetişizmi, kapitalizmin gerçek sömürü ilişkilerini gizler niteliğiyle Marx'ın en ünlü ideoloji örneğidir. Artık değer üretimi ve artık değere el konulması üretim ilişkileri dâhilinde gerçekleşir ama emek ve sermaye ilk kez piyasa aracılığıyla ilişki kurarlar. Piyasa aracılığıyla kurulan bu ilişki sermaye ve emeğin eş değerleriyle değiştirildiği adil ve eşit bir alışveriş gibi görünür. Böylece üretim süreci ve artık değer sömürüsü "adil ücret", "eşitlik", "özgürlük" vb. gibi ideolojik kalıplara kaynaklık eden piyasa işlemleriyle gizlenmiş olur (Larrain,

1995: 26). Yani ideolojinin, gerçeği bilinçli bir şekilde ört-bas etmesi durumu söz konusudur.

Marx'ın ideoloji kavramını olumsuzlamasına rağmen Lenin "sosyalist ideoloji"den söz ediyordu. Lenin, Marx'ın iktisadi şartlar gerektirdiği zaman devrim olacağı fikrine, pratiğiyle itiraz ediyordu. Bunun için işçiler arasında sınıf bilincinin gelişmesi gerektiğini söyleyerek bir anlamda sosyalist devrimin kaçınılmazlığı tezinin ekonomik indirgemeci yaklaşımını yıkıyordu. İdeoloji, Marx'tan sonra Lenin tarafından partide edinilecek politik bilinç olarak görülmüş ve proleter devrimin bir aracı olarak olumlanmıştı (Lenin, 1976: 53-54).

Bu noktada ideoloji sistematik bir nitelikte ön plana çıkmaya başladı ve Condillac'nın tezi insanların benliklerini dıştan gelen etkenlerle kazandıkları teorisini daha ileriye taşımıştır (Mardin, 2013: 21-23). Mannheim da Marksist kuramın etkisinde kalmıştır. Ona göre ideoloji, belirli bir grubun çıkarımı savunan kısmi ideoloji ve "dünya görüşü" olarak adlandırıldığı bütünlükçü ideoloji olarak iki biçimdedir (Mannheim, 2008: 74). Fakat ona göre ideoloji yalnız siyasal hayatı etkilemez, aynı zamanda toplumsal eylemlere de yön verir niteliktedir (Mardin, 2013: 72). Bireyin kendi başına değil verili koşullar ve bu koşullar içinde önceden şekillenmiş

3 Marx'ın bu ideoloji tanımı birçok tartışmaya yol açmıştır. Bazı yazarlara göre "Yanlış bilinç" kavramı Marx tarafından hiçbir zaman kullanılmamıştır. Kavramı üreten ve ilk kez kullananın Friedrich Engels olduğu söylenmektedir (McLellan, 2012: 20).

4 Bu yaygın görüşe göre Marx, "ideoloji" kavramını 1852'den sonraki çalışmalarında hiç kullanmadı. *Kapital*'de ise bu kavramın yerini "mal fetişizmi" kavramı aldı (Timur, 2011: 30).

davranış modelleri içerisinde hareket ettiği fikri, Condillac’yla birlikte Mannheim’ı Althusser’le ilişkilendirmemizi sağlamaktadır. Bu ilişki, onları, maddi koşulların birey üzerindeki kaçınılmaz etkisi noktasında buluşturur.

Klasik Marksist Kuram ve diğer birçok çalışmada bu şekilde bir gelişim evresi izleyen ideoloji, Gramsci tarafından yeniden yorumlanarak hegemonya, sivil toplum-siyasal toplum gibi kavramlarla genişletildi. Devlet aygıtının büyük ölçüde zora dayalı olarak işlediği yönündeki temel teze karşın Gramsci, hegemonyanın zor kullanmasının “rıza” ile birlikteliğine dayalı olduğuna dikkat çekiyor ve ideolojiyi kitleleri örgütleyen toplumsal pratiğin bir parçası olarak sunuyordu (Gramsci, 1971: 376). Gramsci’nin “rıza” nosyonu ve ideoloji kavramından hareketle Althusser, ideoloji ve devletin ideolojik aygıtları tezi ile Gramsci’ye benzer bir kuram geliştirdi. Nihayetinde, Althusser’e kadar ideoloji kuramlarının geldiği nokta, ideolojiyi deyim yerindeyse yerinden edilerek onu bilim kategorisinden çıkarılmasıydı. Althusser ile de ideoloji, daha sonra kendisinin “teorisizm” diyeceği bir yaklaşımla bilimin karşısında konumlandırıldı (Althusser, 2000: 10).

2. Althusser’de İdeoloji ve Bilim

Klasik Marksist Kuram’a göre toplumsal bütünsellik alt yapı-üst yapı metaforuyla tanımlanır. Fakat Althusser, toplumsal bütünlüğü, birbiriyle ilişkili ve birbirleri karşısında özerk olan yapılarla; ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerle tanımlar (Althusser, 2002: 282). Ekonomik düzey, üretim güçleri ve üretim ilişkileri; politik

düzy, temsil ve tahakküm ilişkileri; ideolojik düzey ise tabiyet ilişkileriyle ifade edilir. Althusser toplumsal bütünlüğü yeniden üretim çerçevesinde kuramsallaştırır (Sancar, 2008: 48). Bu düzeyler birbirinden farklı süreç ve dinamiklere tabidir. Bu sebeple ekonomik, politik ve ideolojik süreçler birbirine indirgenemezler. Üstyapılar, Barrett’in deyiimiyle, işleri bittiğinde saygıyla yana çekilirler (Barrett, 2004: 69) İdeolojinin bu görelî özelliği, onun, özgün bir belirlenime sahip olduğunun ve yapının bir etkisi olarak ortaya çıktığının göstergesidir. Althusser böylelikle teoriyi mümkün olduğunca ekonomik indirgemeciliğin tuzaklarından uzak tutmaya çalışmıştır (Bekmen, 2010: 231). Balibar’a göre Althusser’in ideoloji kuramının Marx ve Hegel ile çok ilgisi yoktur, daha çok bilşsel ve duygulanımsal görünümünün birlikteliği açısından Spinoza ve Freud’a daha yakındır (Balibar, 1991: 119). İdeoloji, her toplumsal bütünlüğün organik bir parçasıdır (Althusser, 2002: 282).

Althusser kendi ideoloji kuramını oluştururken Marx’tan ve Freudçu psikanalizden yararlanır. Marx’ın “İdeolojinin tarihi yoktur.” (Marx, 2013b: 45-46) tezinden yola çıkan Althusser, kendi ideoloji kuramını Freud’un “Bilinçdışı öncesiz ve sonrasızdır.” önermesiyle ilintilendirir. Yani ideoloji de bilinçdışı gibi sonsuzdur. Bu, ideolojinin bir tarihi yoktur, demek değil; ideolojinin kendisinin bir tarihi yoktur, demektir. Burada ideoloji tarih-aşırı anlamına gelir (Güngör, 2001: 225). Çünkü o her yerde var olandır. Böylelikle Althusser Marksist toplumsal kuramı psikodinamik ve psikanalizle birleştirir (Therborn, 2008:

20). Althusser'e göre üstyapının gerçek işlevi, tümü de kapitalist devlete bağlanması gereken çeşitli ideolojikleştirme ve baskı biçimleri sistemi ile üretim koşullarının yeniden üretimini sağlamaktır (Althusser, 2006a: 196). İşte, ideoloji de Althusser için bireyleri tepelerine birer inzibat dikmeye gerek kalmadan, kendi başlarına eyer kılan yeniden üretim işlevine sahip bir üstyapı pratiğidir (Althusser, 2006a: 274).

Althusser ideolojiyi iki ayrı tez halinde sunar:

“Tez 1: İdeoloji bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla kurdukları imgesel ilişkiyi gösterir.

Tez 2: İdeoloji maddi bir varoluşa sahiptir.” (Althusser, 2006a: 280-283)

İdeolojilerin imgesel olduğuna ilişkin birinci tez, onların, gerçekliğe denk düşmeyen tasarımlamalar olduğuna ilişkindir. Çünkü burada insanlar, gerçek varoluş koşullarını değil, her şeyden önce gerçek varoluş koşullarıyla olan ilişkilerini ifade ederler (Althusser, 2006a: 393). İdeoloji imgeseldir, çünkü bireylerin varoluşunu yöneten gerçek ilişkiler sistemi değil, bu bireylerin boyun eğerek yaşadıkları gerçek ilişkilerle kurdukları ilişkidir (Althusser, 2006a: 394). İdeoloji bir gerçeği tarif etmekten çok, bir istenci hatta bir umudu ifade eder (Althusser, 2002: 284). Öyleyse ideoloji temelinde bir korku duyma ve suçlama, yüceltme ve aşağılama meselesidir; bütün bu duygular da zaman zaman şeylerin mevcut durumunu betimliyormuş gibi görünen bir söylem içerisinde kodlanır (Eagleton, 2011: 40). Dolayısıyla Althusser bilişsel bir ideoloji kuramından ziyade

duygulanımsal bir ideoloji kuramına işaret eder. Bunun temelinde ideolojiyi değil bilimi bilişsel temele oturttuğu fikri yer alır.

Althusser ideolojilerin maddi bir varoluşa sahip olduğunu söylerken imgesel ilişkinin kendisinin de maddi bir varoluşa sahip olduğunu ekler (Althusser, 2006a: 396). İdeoloji, insanlar ve dünyaları arasında yaşanan ilişki olduğundan hem gerçek hem imgeseldir. Hatta gerçekliğin bir kavranış biçimidir (Güngör, 2001: 226). Ona göre ideolojiler, katıksız yanılsamalar olmayıp kurumlar ve pratikler içinde var olan birer tasarımlar bütünüdür (Althusser, 2000: 68). İdeolojiler bir aygıtta ve bu aygıtın pratiklerinde var olduğu için de maddidir. İdeoloji sayesinde kurulmuş olan öznenin maddi davranışı da bu ideolojik kurgunun doğal sonucu olarak ortaya çıkar.

“Söz konusu birey, şu ya da bu biçimde davranır, şu ya da bu pratik davranışı benimser, dahası, özne olarak, tümüyle bilincinde olarak seçtiği düşüncelerin “bağımlı bulunduğu” ideolojik aygıtın bazı düzenlenmiş pratiklerine de katılır. Tanrı'ya inanıyorsa, Ayin'e katılmak üzere kiliseye gider, diz çöker, dua eder, rahibe günah çıkartır, tövbede bulunur, cezasını çeker, günahları affolur ve yaşamına devam eder, vb. Görev'e inanıyorsa, “göreneklere uygun”, kurallar uyarınca belirli pratikleri yerine getirir, uygun davranışlarda bulunur. Adalet'e inanıyorsa, hukuk kurallarına tartışmaksızın boyun eğer ve bu kurallar çiğnendiğinde vicdanının en derin yanlarından infiale kapılır, karşı çıkar, hatta işi dilekçeler imzalamaya, gösterilere katılmaya, vb. kadar vardırır.” (Althusser, 2006a: 396-397)

Althusser de Gramsci gibi ideolojinin “yanlış bilinç” olarak görülmesine karşıdır çünkü ideoloji insan zihninin bir ürünü olarak değil, insanların ne düşündüğünü belirleyen yarı maddi bir varlığa sahip olarak görülür ve ideolojinin kiliseler, sendikalar ve okullar gibi toplumdaki devletin ideolojik aygıtlarında cisimleştiğini öne sürer (McLellan, 2012: 27). İdeolojinin maddi varoluşunda gerçekleşen pratikler kilisede bir ayın olabileceği gibi bir cenaze töreni, okuldaki bir ders günü veya bir siyasi partinin toplantısı olabilir. İdeoloji, maddi bir kurallar bütünü tarafından düzenlenen maddi pratikler gerektiren maddi bir aygıtın bizzat kendisinde somutlaşır ve söz konusu pratikler kendi inancı uyarınca eylediğine gönülden inanan bir öznenin maddi eylemlerinde var olur. (Althusser,2006a: 399). Fakat ideolojik öznenin oluşumu ideolojinin hissettirdiğinin aksine tamamen bilinçsizdir.

Althusser de Foucault gibi öznenin merkeze alınmasına karşı çıkar (Larrain, 1995: 129). Özneler, herhangi bir toplumsal yapının “üstbelirlenmiş” ürünleridir (Althusser, 2002: 284). Althusser’de ideoloji özneler tarafından kurulmaz, özne ideoloji tarafından kurulur. Lakin her türlü ideoloji, özne kategorisinin işleyişi sayesinde var olur ve bu işleyişin devamını sağlayacak sürekli bir metoda ihtiyaç vardır. İşte ideoloji, bireylerin tümünü öznelerle dönüştürür ve bunu da ideolojik seslenme yoluyla gerçekleştirir (Althusser, 2006a: 403).

“Söz konusu seslenme eylemini kafamızda canlandırabilmek için polisin (ya da başka birinin) her gün kullandığı en sıra-

dan “Hey, sen, oradaki!” yollu seslenişini düşünmek yeter. (...) İşte, seslenilen birey, bedeninin 180 derecelik bu dönüşüyle özne olup çıkar.” (Althusser, 2006a: 403)

Bu seslenme süreci, ideolojik öznenin kurulması ve yeniden üretilmesi sürecidir. Therborn üç temel ideolojik seslenme biçimi olduğunu söyler: İdeolojiler özneler neyin var, iyi ve olanaklı olduğunu anlatarak; bunlarla aralarında bağ kurarak ve tanımlarını sağlayarak onları tabii kılar ve onlara nitelikler kazandırır (Therborn, 2008: 30). İdeoloji özneleri adlandırır ve onları öyle çağırır: asker, yabancı, deli, kadın, öğrenci, Hristiyan, Yahudi... Bu adlandırma pratikleri içerisinde özneler seslendikleri isimler için deyim yerindeyse tam bir biçilmiş kaftandır. Bu noktada ideoloji artık bir temsil sistemidir (Althusser, 2002: 283). Yapıların basit taşıyıcıları olan bireyler, ideoloji tarafından öznelerle dönüştürülmüştür (Laclau, 1977: 100). Böylelikle ideoloji özneyi o isim altında tanımlayarak ona varoluş güvencesi verir. Eagleton’ın deyişiyle, ideoloji kendisinin bizzat devam edemeyeceği yanılısamını besler (Eagleton, 2011: 192). Özneler bu seslenme ritüelleri içindeki pratikler aracılığıyla okula gitme, vatani savunma, dua etme gibi eylemler gerçekleştirirler. Bu açıdan Foucault gibi Althusser de özne olmanın öznelendirilmek olduğunu kabul eder (Neocleous, 2013: 83). McLellan’e göre de Althusser’in ideoloji anlayışı insanları özerk özneler olarak değil de toplumsal rollerin taşıyıcısı olarak gören oldukça determinist bir toplum anlayışıdır (McLellan, 2012: 27).

İdeoloji, Althusser’de, bireyin yaşam tarzını yansıtır. Althusser’in ideoloji ku-

ramının yansıtıcı yapısı Lacan'ın "ayna imgesi" teorisini çağırır (Barrett, 2004: 145). Çünkü Althusser'de özne daha yüksek bir otoriteye boyun eğmiş, yani özgürce boyun eğmeyi kabul etmek dışında her türlü özgürlükten yoksun, bir başkasının tabiyeti altına girmiş bir kişiyi belirtir (Althusser, 2006a: 411). Öznenin öteki özneye bir tabiyet ilişkisi içinde oluşturulması yansıtıcı bir ilişkinin göstergesidir ve öznelerin kendilerini ve birbirlerini özne olarak tanımları için ayna imgesi bu noktada zorunludur. Özne yalnızca üretim ilişkileri dolayısıyla bir özne değildir. Althusser'de ekonomik olmayan ilişkiler ve kurulan sayısız bağlar nedeniyle birey zorunlu olarak o toplumsal formasyonun bir üyesi olur. İdeoloji bireylere hep özne olarak seslendiği ve özne daha doğmadan önce o toplumsal formasyonda kendine bir görev ve yer verildiği için zorunlu olarak ekonomik ilişkilere bağlı olmaksızın bir öznedir (Resch, 2014: 36). Özne daha doğmadan o şekilde konumlandırıldığı için de sürekli bir kurulma ve yeniden kurulma içerisinde. Bu süreç aynı zamanda öznenin kendini ve diğer özneleri ve diğer özneye olan tabiyet ilişkisini tanıma sürecidir.

Althusser için ideoloji bilinçten ziyade adeta bir bilinçsizlik, bir görünüm ve bir sonuçtur. Bu konuda Althusser hem Gramsci'ye hem de Marx'a karşı gelir (Balibar, 91: 131). İdeoloji, Althusser'de, Marx'taki gibi bir yanlış bilinç durumu değildir; fakat onu bir yanılsama olarak değerlendirmek mümkündür. Zira Althusser ideolojik bir görüşün kendisinin ideolojik olduğunu asla söylemediğini, kendisini doğru olarak tanıttığını söyler (Althusser,

2000: 67). Yani ideoloji kendini bir tür "evrensel hakikat" gibi sunar (Eagleton, 2011: 41). Bu noktada Althusser'in öznesi, kapitalist ekonomide meta ilişkileri içerisinde var olduğundan dolayı Marx'ın meta fetişizmi ile ilişkilendirilebilir. Nasıl ki meta, tüm üretimini eşit toplumsal ilişkiler içinde oluşturur ve meta biçimini doğallaştırıp fetişleştirirse, özne de tüm insanları eşit toplumsal ilişkiler içinde oluşturup özne formunu doğallaştırıp fetişleştirir (Resch, 2014: 227). Buanomano'da aynı fikirdedir. Bu açıdan bakıldığında özne kavramı yanıltıcıdır. Çünkü bir yandan tanımsız bir kavram olarak görünürken bir yandan da ilişkilerin gerçek niteliğini gizler (Buanomano, 2014: 1).

İdeolojinin dışında olup bitirmiş gibi görünenler (örneğin sokaktaki seslenme örneği), gerçekte ideolojinin içinde olup biterler. İdeolojinin içinde olanlar da ideolojinin dışında olduklarını sanırlar ve ideolojik kimliğin yadsınması bunun sonuçlarından birisidir. İdeoloji asla "ideolojğim" demez, "ideolojideyim" ya da "ideolojideydim" der ki bunun için de bilimsel bilgide yani ideolojinin dışında olmak gerekir (Althusser, 2006a: 404). Dolayısıyla ideoloji kişileri özgür ve özerk olduklarına ikna eder (McLellan, 2012: 35). İşte varlık koşullarını değiştiren ve güçlendiren ideolojiden bir araç gibi yararlanan insanlar, ideolojinin efendisi olduklarına inandıkları anda o ideoloji tarafından ele geçirilmiş olurlar (Althusser, 2002: 284-285). Bu durumda bireyler Hegelci Marksizm'in vurguladığı gibi aktif, bilinçli özneler değil; pasif rol üstlenicileridir (Bekmen, 2010: 232). Egemen bir ideoloji kitlelerin

kendilerine özgü, tanınmayan ve kabul edilmeyen, ama direnen kültürlerinin bazı eğilimlerine rağmen kitlelere zorla kabul ettirilir (Althusser, 2006b: 45). İdeoloji, bu süreçte bilinçdışı olması koşuluyla bilinçli gözüktür (Althusser, 2002: 284). Althusser düşüncesinde ideolojinin öznesi ancak gerçek koşullarından habersizliği sayesinde var olabilir (Eagleton, 2011: 234). Barrett’in dediği gibi, ideoloji bilinçli düzlemle sınırlı değildir ve kendilerini bize dayatan imgeler, kavramlar ve her şeyden önce yapılar olarak etkili olur (Barrett, 2004: 58). İnsanların hâkim olamadığı bir süreçle işlevsel olarak insanlar üzerinde etkide bulunurlar (Althusser, 2002: 283). Althusser’in bu düşüncesinin temelinde hümanizm’e yönelttiği eleştiri yatar. Çünkü Althusser’in Hümanizm eleştirisi bağlamında karşı çıktığı görüş, ideolojinin bireysel öznelerce üretilmiş bilinç biçimi olarak tanımlanmasıdır. (Sancar, 2008: 50). Althusser’in hümanizm analizi onun bilim ve ideoloji arasındaki kavramsal ilişkiye olan uzlaşmaz itirazının bir örneğidir (Ricoeur, 1994: 49).

Althusser Bachelard’dan aldığı her bilimi başlatan (Althusser, 2007: 72) “epistemolojik kopuş” kavramı aracılığıyla bilimi, bilimin tarihöncesi (Althusser, 2007: 71) olarak nitelendirdiği ideolojinin tam karşısında konumlandırmıştır. Bilim ve ideoloji ayrımı her şeyden önce felsefe içindir ve felsefi bir müdahalenin sonucudur (Althusser, 2006b: 70). İdeoloji özne merkezli, kişisel çıkarlar ve grup çıkarlarının baskın olduğu bir alanken bilim, öncelikli amacı doğal ve toplumsal dünyaları oluşturan mekanizmaların bilgisine

ulaşmak olan görece olarak nesne merkezli bir alandır (Resch, 2014: 197). Nihayetinde, Althusser’in deyimiyle bilim, hiçbir zaman, “uzmanların” bir araya geldiği yuvarlak masa toplantılarında doğmamıştır. Herkes davet edildiğinde, yeni ve beklenen bilim değildir davetli olan, çünkü bilim, asla onu bilmeyen uzmanların toplantılarının bir sonucu olamaz. Bu uzmanlar toplandıkları zaman yüksek sesle ve onların ağzından konuşan bütün bu uzmanların bilinçlerine sessizce yerleşmiş, yaşayan ortak kuramsal ideolojidir (Althusser, 2006b: 51). Çünkü Althusser’de ideoloji, toplumsal ve pratikle ilişkili öncelikle duygulanımsal bir alanken bilim, bilgi ile ilişkili öncelikle bilişsel bir alandır.

Althusser özne nosyonunu birey düzeyinde alır ve kolektif özneye daha temkinli yaklaşır. Neocleous bunu, Hirst’ten alıntıladığı kadarıyla, Althusser’in “Hegeliçi” Marksizm’in kolektif/oluşturulmuş öznesini yok sayarak özneyi bireye indirgemek amacıyla yaptığını söyler. (Neocleous, 2013: 83). Bu elbette ki kolektif öznenin ortadan kalkması değil; herhangi bir öznenin tarihi biçimlendirebileceğinin de yadsınmasıdır (Neocleous, 2013: 86). Çünkü Althusser’in kuramının temelinde tarihin öznesiz bir süreç olduğu fikri yatar ve özneler sadece belirli ideolojik anlamların taşıyıcısıdır. Kısacası, aşkın değil içkin bir ideoloji kuramından bahsedilebilir (Bunamano, 2014: 4).

Althusser’de ideoloji, aygıtların maddi pratiklerinde varolur. Bu sebeple çalışmanın kurgusu gereği bir sonraki alt başlıkta ideolojilerin, deyim yerindeyse, nefes aldığı yapılar olarak devletin ideolojik aygıt-

larından bahsedilecektir. Ancak bu bahis devletin ideolojik aygıtlarının konumlanışında önemli bir noktayı oluşturan devletin baskı aygıtlarının da bu çerçevede incelenmesini gerektirecektir.

3. Althusser’de Emek Gücünün Yeniden Üretilmesi Bakımından Devletin Baskı Aygıtı ve Devletin İdeolojik Aygıtları

Althusser’e göre devlet, devletin baskı aygıtı ile devletin ideolojik aygıtlarının (DİA) devlet iktidarının altında bir araya gelmesidir. Devlet aygıtı ile devletin ideolojik aygıtlarının birliği ise, devlet iktidarını ellerinde bulunduranların sınıf siyaseti ile sağlanır; devlet iktidarını ellerinde bulunduranlar, devletin baskı aygıtını kullanarak doğrudan; devlet ideolojisinin, devletin ideolojik aygıtlarında gerçekleşmesi ile de dolaylı olarak toplum içinde etkin olurlar (Althusser, 2006a: 212). Barrett’e göre Gramsci’nin devlet ve “sivil toplum” ayrımını izleyen Althusser, devletin baskı aygıtları ile Gramsci’nin sivil toplum kurumlarını anımsatan devletin ideolojik aygıtları arasına bir ayrım koyar (Barrett, 2004: 138). Bu açıdan Gramsci’nin devletin salt baskı aygıtına dayanmadığı yolundaki tezlerini izleyen Althusser Gramsci’nin yapmadığı veyahut yapamadığı sistemleştirmeyi gerçekleştirmiştir (Koloş, 2014: 111).

Devletin baskı aygıtlarını hükümet, idare, ordu, polis, mahkemeler, hapishaneler vb. oluştururken; devletin ideolojik aygıtları eğitim aygıtı, aile aygıtı, hukuki aygıt, dini aygıt, siyasal aygıt, sendikal aygıt, kültürel aygıt vb. olmak üzere çok çeşitlidir (Althusser, 2006a: 372). Burada

şunun da ayrıca belirtilmesinde fayda var: Bir kilise, okul, parti vs. bunların her biri tek tek devletin ideolojik bir aygıtını oluşturmaz; bunlar devletin ideolojik aygıtları olarak belirteceğimiz farklı sistemlerin –dini sistem, eğitim sistemi vb.- bir parçasıdır (Althusser, 2006a: 139). Devletin baskı aygıtının ayrı ayrı öğeleri bir komuta biriminin, yani devlet iktidarını ellerinde tutan egemen sınıfların, varlığında merkezileşen örgütlenmiş bir bütün oluşturur. Ama DİA’lar çok sayıda ve birbirinden ayrıdır, görece özerktirler ve sınıf mücadelelerinin sonuçlarını dile getiren çelişkilere nesnel bir alan sağlamaya elverişlidirler (Althusser, 2006a: 378). Devletin baskı aygıtı tümüyle kamu alanında yer almasına karşı DİA’ların büyük bölümü özel alanda yer alır. Kiliseler, partiler, sendikalar, aileler vb. çoğu özeldir (Althusser, 2006a: 373). Söz konusu kamu ve özel ayrımı modern hukukta yer alır ve tamamen modern hukukunun uygulandığı alanlarda geçerli bir ayrımdır. Devlet bu ayrımın tarafı değildir, çünkü o “hukuk-ötesi” ve bizzat bu ayrımın ön-koşuludur. Zira bu noktada kurumların kamusal-özel ayrımı çok fazla önem teşkil etmez, çünkü önemli olan onların nasıl işlediğidir (Althusser, 2006a: 373-374). Bu noktada belirtmek gerekir ki modern hukuk tabiriyle göndermede bulunulan, kapitalist ilişki örüntüleriyle biçimlendirilmiş bir hukuk modelidir.

Devletin baskı aygıtı zor kullanır, oysa DİA’lar ideoloji kullanarak işler. Lakin bu işleyiş devletin baskı aygıtının öncelikli olarak baskıya ağırlık vererek, ikincil olarak ideoloji kullanarak işlemesidir (Althusser, 2006a: 374)

“Ordu ve Polis, kurum içinde kendi elemanlarını hem baskıyla hem de ideolojik aşılama ile yetiştirirlerken, dışarıda, hem kendi şiddetleriyle, hem de “tartışma” yoluyla, “ikna” yoluyla hareket ederler.” (Althusser, 2006a: 140)

Aynı biçimde, devletin ideolojik aygıtları da öncelikle ideolojiye ağırlık vererek, ikincil olarak çok hafifletilmiş hatta gizlenmiş bile olsa baskı kullanarak işler. Salt ideolojiye veya salt baskıya dayanan aygıt yoktur (Althusser, 2006a: 374).

“Okul ve Kilise, -yalnızca bunlardan söz edersek- uygun ceza yöntemleriyle (eskiden genel olarak -şimdi ise çoğu zaman- fiziksel ve elbette “moral”), dışlama, ayıklama vs. yöntemleriyle yalnızca kendi yöneticilerini değil (öğretmenler ve rahipler), aynı zamanda topluluklarını da (öğrenciler, müminler vs.) “eğitirler.” (Althusser, 2006a: 141)

Devletin baskı aygıtının rolü, esasen baskı aygıtı olarak üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını güç yoluyla sağlamaktan ibarettir. Devlet aygıtı, yalnızca, büyük ölçüde kendini yeniden üretmekle kalmaz; aynı zamanda ve özellikle baskı yoluyla devletin ideolojik aygıtlarının uygulanmasının koşullarını da sağlar. Devletin baskı aygıtları ve devletin ideolojik aygıtları arasındaki uyum, elbette, egemen ideoloji yani devlet ideolojisi ile sağlanır (Althusser, 2006a: 218-219). DİA’lar genellikle bir kurum veya örgüt şeklindedir. Her bir DİA’nın ideolojisi birbirine indirgenemez, bunlar yalnızca birbirinin destekçisidir. Aslında ideolojik aygıtlar da bir çeşit şiddet uygular. Fakat bu şiddet ideolojikleştirildiği için görünür

değildir. Althusser, DİA’lar içinde gerçekleşen ideolojilerde birincil ve ikincil ideoloji ayrımına gider: Birincil ideolojiler, aygıtın içinde gerçekleşen devlet ideolojisidir; ikincil ideolojiler ise bu aygıtların alt-ürünleri yani kendi üretimleri olan iç ideolojilerdir (Althusser, 2006a: 135-140).

İdeolojik aygıtlar ideoloji ile iş görür ve bireyler tarafından pratikler aracılığıyla dışarıya yansıtılır. İşte bu pratikler ideolojik aygıtın maddi varlığını oluşturur (Ricoeur, 1994: 63). Zizek, Althusser’in Devletin İdeolojik Aygıtları tezinin Foucault ile bir okumasını yaparak, onun ‘mikro iktidar’ düzeyinde işleyen disiplin süreçleri ve iktidarın kendisini doğrudan bendene kazıdığı ilişkisini kurar (Zizek, 2013: 26). Gerçekten de öznenin maddi pratikleri onun ideolojisinin bir ifadesi ve adeta bir sonucudur. Nasıl ki bireyin kilisede dua etmesi onun dini inancının bir sonucuysa, hırsızlık yapmaması da hukuk ve ahlak kurallarına olan saygısının bir sonucudur. Devletin ideolojik aygıtları “özgür ve özerk” öznelere ideolojiyi sahiplenmesini sağlar. Aygıtsal işleyişin sonucu ise öznenin ideolojiyi sorgulamadan dışarıya vurmasıdır. Althusser’in Spinoza’dan esinlendiği bu “kendiliğindenlik” ve “özgürlük” Eagleton’ın deyişiyle ağırlanacak bir durumdur (Eagleton, 2011: 196).

Görülebilir ki Klasik Marksist Kuram’da devletin büyük ölçüde baskı aygıtı olduğu tezi Althusser ve Gramsci tarafından baskıcı olmayan yöntemlerin de varlığını ortaya çıkarmıştır. Gramsci, devletin salt baskı uygulamadığını aynı zamanda bu zora karşılık rızayı da kitleler üzerinde örgütlediğini söyler. Gramsci’nin

sivil toplum adını verdiği kurumlar aracılığıyla oluşturulan tahakküm fikri, Althusser’de ideolojik aygıtlar ile ortaya çıkar ve bu alandaki eksikliği doldurur. Lakin devlet iktidarının sürekliliği için yalnız baskı aygıtının değil ideolojik aygıtların da devletin kontrolünde işlemesi zorunludur (Althusser, 2006a: 375). Bu noktada Althusser ve Poulantzas aynı görüştedir: “Bir sosyal formasyondaki uyumu sağlamaya hizmet eden her şey devletin bir parçasını oluşturur.” (Laclau, 1977: 69). İşte ideolojik aygıtlar da devletin, kurumlar aracılığıyla söz konusu uyumu sağlamak için ideolojiyle çalışan “masum” işçileridir.

Kapitalist toplumsal formasyonda yeniden üretim devletin baskı aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları işleyişinde ve çerçevesinde sağlanır. İşte, belirtilen tüm nitelikleriyle devletin baskı aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları yeniden üretimin ebedileşmesinin zorunlu araçlarıdır. Hukuk açısından, yeniden üretim işlevinin, devletin baskı aygıtı ve ideolojik aygıtlar içerisinde ve onlar aracılığıyla nasıl gerçekleştirildiği ve bunların aralarındaki bağ bir sonraki bölümde açığa kavuşturulacaktır.

III. HUKUK VE EMEK GÜCÜNÜN YENİDEN ÜRETİLMESİ BAĞLAMINDA HUKUK İDEOLOJİSİ İLİŞKİSİ: ALTHUSSER ETKİSİ

1. Hukuk İdeolojisi

Kodifikasyon hareketlerinin başladığı 1786 Liberal-Burjuva Devrimi ile öncelenen kapitalizmin ortaya çıkışı, aynı zamanda hukuk devleti kavramının da doğuşu demektir. Bu kodifikasyon hareketleriyle birlikte hukuki belgelerde belirli kavramlar

yer almaya başladı. Bunlar eşitlik, özgürlük, evrensellik gibi liberal kavramlardı. Liberalizmin hukukun asli içeriği haline geldiği bu gelişme, kapitalist toplumdaki hukuk ideolojisinin egemen ideoloji ile ortak paydada toplanmasını sağladı (Özcan, 2011: 158-159). İşte hukuk devleti ideali ve hukuk devleti idealinde somutlaşan hukuk ideolojisinin belirginleşmesi de kapitalist toplum yapısıyla değişen iktisadi, sosyal, kültürel yapılara denk düşer. Kapitalist toplumdaki hukuk ideolojisi özgürlük, eşitlik gibi ilkeleri ve bireyin özerkliğini temin ederken bunun güvencesi olarak da hukuk devletini sunar (Özcan, 2011: 159). Bu noktada hukuk ideolojisi tam da hukuk düzeninin bilgisidir. (Özcan, 2011: 155). Özel alanı belirleyen ve dokunulmaz yapan maddeni kanun ve bireyi koruyan keyfiliği önleyen ticaret özgürlüğünü temin eden kamu hukuku hukuk ideolojisinin somut ifadesidir (Özcan, 2011: 160-161). Hukuk kuralı konulurken belli “amaç-değerler”in gerçekleştirilmesi hedeflenir. Hukuk normu konulması da ideolojik bir bakış açısının norma dönüştürülmesi demektir (Özcan, 1997: 448). Liberal hukuk ideolojisi işte tamı tamına yurttaşların özgür ve eşit olması, devletin bireysel tercihlere müdahale etmemesi, ticaret serbestisi, irade özerkliği gibi unsurları içeriyordu. Hukuk devleti de liberal-burjuva hukuk ideolojisini bu çeşit bir normativiteyle güvence altına alıyordu ve koruyordu.

Hukuk devleti ideali tamamen “devletin diğer ajanları” gibi işlemektedir ve siyasal iktidarı, herhangi bir çetenin iktidarından ayıran temel kıstas olarak kabul edilmiştir (Akbaş, 2006b: 123). Bu şekilde işleyen bir sistemin sürekliliğini sağlayan

ise hukuksal bilinçtir. İşte bu düzeni sağlayan ve hukuksal bilinci oluşturan da rızadır. (Akbaş, 2006b: 125). Gramsci’de bu rızayı oluşturan “sivil toplum” iken Althusser’de Devletin Hukuki İdeolojik Aygıtı’dır. Hukukun bir ideolojisi olduğu iddiası onun egemen ideoloji olduğu iddiası, hukukun egemen ideolojiyi yansıttığı iddiasını beslediği için aslında hukukun tarafsız olmadığı iddiasından çok da farklı değildir (Akbaş, 2006b: 121). Dolayısıyla hukuk ideolojisi rıza nosyonuyla hukuka duyulan inancı gösteren bir yanlış bilinç formudur (Akbaş, 2006a: 87).

İnsan yaşamının, ancak hukuk düzeni aracılığıyla idame ettirilebileceği şeklindeki inanç, hukuk ideolojisinin temelini oluşturur (Akbaş, 2006b: 131). Bu noktada hukuk fetişizmi akla gelecektir. Bu noktada hukuk fetişizmi, hukukun zorunlu ve onsuz olmanın düşünülemez bir yapı olduğu fikrini dayatır. Bu fikri dayatırken de insanın hukuk düzeninin yapısı karşısındaki güçsüzlüğünü pekiştirerek hukukun meşruiyet sağlama etkinliğini artırır (Koloş, 2011: 778).

Hukuk ideolojisi temelinde toplumu bütünleştirmeyi, homojenleştirmeyi hedefler. Bireyleri hukukun doğruluğuna ikna eder (Özcan, 2011: 156). Kapitalist sistemin hukuk ideolojisini şekillendiren hukuk devleti ideali bir yanlış anlama ya da diğer deyişle bir mistifikasyondan ibarettir. İşte bir bilincin yanlış formu olarak hukuk bu çeşit bir yanılsamayı besler. Pasukanis’in eleştirel hukuk çalışması da kapitalist üretim ilişkilerinin hukuki özneler arasındaki gerçek ilişkilerin üstünü örttüğünü belirtmiştir (Pasukanis, 2011: 59). Zira liberal

hukukun sürekli ağzına doladığı özgürlük, eşitlik, evrensellik gibi kavramlar birer yanılsama oluşturur. Bu kavramlar tam da liberal hukuk ideolojisini yani geçerli ve tek hukuk ideolojisini yansıtan, doğru gözükür ama gerçeğin yanlış bilgisini veren kelimelerdir. Pasukanis’in katıldığı gibi hukuk ancak ideolojinin özel bir türü olarak incelenebilir (Pasukanis, 2011: 69).

Sonuç olarak, kapitalist sistemin bir tezahürü olan liberal-burjuva hukuk devleti asıl olarak hukuk ideolojisiyle iş görür. Hukuk ideolojisi esasen gerçek ilişkileri gizleyen bir nitelikte olup bireylerin onay mekanizmasına ihtiyaç duyulduğu anda ortaya çıkar. Onları normatif güvence ile kuşatarak da hem siyasal iktidarın meşruiyetini hem de asıl ortaya çıktığı yer olan egemen ideolojiyi garanti eder.

2. Althusser’de Hukuk ve Devletin Hukuki İdeolojik Aygıtı

Althusser’in hukuk çalışması hukuki özneye ilişkin bir teori geliştirmekten ziyade modern ulus devlet ve kişisel hakların işleyişi üzerine kuruludur (Buonamano, 2014: 16). Althusser hukukun soyut ve somut olarak iki boyutluluğunu devletin baskı aygıtı ve ideolojik aygıtlardan oluşan iki boyutluluğuna gönderme yaparak sunar (Koloş, 2014: 117). Althusser’e göre hukuk, bir yönüyle derlenip yasa haline getirilmiş kurallar sistemidir (Althusser, 2006a: 101). Çünkü her türlü iktisadi pratiklerden kendini soyutlayarak biçimselleşme ve evrenselleşme eğilimindedir (Ekici, 2013: 274). Buna göre, hukuk biçimseldir ve biçimsel olduğu ölçüde sistemattir de. Hukukun biçimselliğinin anlamı, normatif

olarak yasada tanımlanmış olması ve tanımlanmış bu içeriklere uygulanmasıdır. Bu soyutlanmış içerikler, üretim ilişkileri ve etkileridir (Althusser, 2006a: 103-104). Başka bir deyişle, varoluş nedeni gereği her zaman belirli bir üretim tarzının normatif ifadesi ve kurallar bütünü olarak hukuk, kendi biçimselliğini söz konusu belirli üretim tarzına göndermede bulunmaksızın, bu üretim tarzını ve olanaklı tüm üretim tarzlarını aşan bir evrenselliğe sahip olma iddiasıyla kazanır (Ekici, 2013: 270). Evrenselleşme iddiası olan hukuk doğaldır ki kendini ideolojilerden, siyasetten vs. soyutlama girişimi içine girecektir. Bu da ona kuşkusuz ki tarafsız ve üstün bir konum atfedecektir. Bu iddiasıyla hukuk düzenlediği ve denetlediği şeyin dışında kalır (Ekici, 2013: 275). Sözgelimi sözleşme ilişkileri biçimsel olarak tanımlanmıştır ve sözleşmenin tarafı olan herkes için geçerlidir. Hukukun her türlü içerikten soyutlanması da soyutlandığı içeriğin üstünde olmasının somut koşuludur (Althusser, 2006a: 255). Althusser'in de katıldığı hukukun bu tekil konumu bize Klasik Marksist kuramı formüle eder: Hukuk, üretim ilişkilerini ifade eder; lakin bu söz konusu üretim ilişkilerini zikretmenin aksine onları gizler (Althusser, 2006a: 104). Pasukanis'in de belirttiği gibi klasik Marksist kurama göre hukuk aynı ideoloji gibi çalışır. Esasında hukuk kapitalist sömürü ilişkilerini kabul eden bir içeriğe sahip olmazken, aynı zamanda bu ilişkileri korur. Hukukun ideolojik örüntüsü bu gizi sağlayan en önemli araçtır.

Bir baskı aygıtı olarak hukuk ister istemez zora dayanır. Çünkü bağlantılı bir cezalandırma sistemi olmadan var olamaz

(Althusser, 2006a: 111). Bahsettiğimiz tanımlı sözleşme ilişkileri çerçevesinde değerlendirecek olursak bu sözleşmede taraflar belli yükümlülükler üstlendiği gibi bu yükümlülükleri gerçekleştirmedikleri oranda tabi olacakları bir cezalandırmaya da razı olurlar. Söz konusu sözleşme ilişkileri bir yandan tarafları kabul ettikleri oranda gerçekleşen bir ilişkinin mahiyetine uygun davranmaya zorlarken bir yandan da kurallara uymama durumunda baskı ve zora başvuracaktır.

“Durum basittir. Kim ki zorlama derse, cezalandırmadan söz etmiş olur; kim ki cezalandırma derse baskı demiş olur, dolayısıyla, ister istemez baskı aygıtlarından söz etmiş olur. Bu aygıtlar, sözcüğün dar anlamında devletin baskı aygıtları içinde bulunur. Bunlara: polis kuvvetleri, mahkemeler, ceza ve hapisaneler denir. Hukuk, burada, devletle bir bütün meydana getirir.” (Althusser, 2006a: 112).

Bir baskı aygıtı olarak hukuk bireyin onayına ihtiyaç duymaz. Çünkü hukuk burada devlet şiddetinin bir görünümüdür ve yasal bir zorlama mekanizmasıdır. Fakat hukukun işlemesi için Gramsci'nin de belirttiği gibi “zor”un yanında “rıza” nosyonuna da ihtiyaç vardır. Bu rıza nosyonunu sağlayacak olan genel olarak ideoloji özel olarak da hukuk ideolojisidir.

Hem bir baskı aygıtı hem de bir ideolojik aygıt olarak iki boyutlu işleyen hukuk iki temel kavramdan yola çıkar: özgürlük ve eşitlik. Lakin her ne kadar aynı kavramları kullanıyor olsalar da hem bir baskı aygıtı olarak hem de bir ideolojik aygıt olarak işleyen hukukun bu iki kavrama at-

fettikleri anlam da farklıdır. Hukuk, kişiler hukuki olarak özgür ve eşittir, der. Buna göre herkes “sözleşme yapmakta ya da yapmamakta, mallarını kullanmakta, kötüye kullanmakta ya da kullanmamakta vs.” özgürdür ve “sözleşme edimi ve sonuçları karşısında” eşittir (Althusser, 2006a: 114). Böylece hukuk, normatif bir sistem olarak yasada özgürlüğü ve eşitliği, yani bizzat hukukun kendisini devlet aygıtının çizdiği sınırlar içinde tanımlar. Hukukun sınırları içindeki bu özgürlük ve eşitlik tanımının ahlakla veyahut felsefeyle ilgisi yoktur. Yani “Hukuk, Hukuktan kaynaklanmaz, her şeyi ‘namusluca’ bir şekilde hukuka yönlendirir” (Althusser, 2006a: 115). Özgürlük ve eşitlik nosyonları son kertede belirli bir üretim tarzının ve bu üretim tarzının zorunlu ilişkilerinin normlarını ifade eder ve kurala bağlar. Böylece bu nosyonlar egemenliğin pozitif unsurunu temellendiren hukuk için ontolojik zemini oluşturdular (Ekici, 2013: 273).

Hukuk ideolojisi de görünüşte hukuk ile benzer bir metadil tutturur, ama demek istediği ondan tamamen farklıdır. Hukuk ideolojisi, insanlar “doğası” gereği özgür ve eşittirler, der. Dolayısıyla hukuk ideolojisi de özgürlük ve eşitlik verili, tanımlanmış normlardan değil “doğa”dan kaynaklanır (Althusser, 2006a: 115). İşte bu tanım, bütünüyle ahlaki, metafizik ve felsefidir. Hukuk tahakküm sorununu normatif emirleriyle ve kendine has ceza sistemiyle halleder; fakat hukuk ideolojisi için bu durum söz konusu değildir. Hukuk ideolojisi insanlara hiçbir zaman “insanların ‘doğası gereği’ yükümlü olduklarını” söylemez (Althusser, 2006a: 115). Bu noktada hukuk

ideolojisi insanlara doğaları gereği özgür ve eşit olduğunun ön kabulünü yerleştirecek ahlaki bir eke ihtiyaç duyar (Ekici, 2013: 273). İşte bu ahlaki ek, Althusser’in de bir ideoloji olarak tanımladığı hümanizmdir (Koloş, 2014: 119).

Hukuki-ahlaki ideoloji, demek ki, jandarmanın yerini tutar, ama onun yerini tuttuğu ölçüde de jandarma değildir.

Bu bir incelik, ya da temelsiz bir ayırım değildir. Bu ayırım, özellikle de jandarmanın fiziksel müdahalede baskıcı güç olması anlamında olguların içinde görülmektedir. “Hukuken” suç işlemiş kişiyi tutuklamaya ve nakletmeye (gerek olursa, elleri kelepçeli) yeminlidir, ona hesap soracaktır, bu hesabın ucunda da tutuklama tezkeresi, kodes, mahkemeler ve mahkûmiyetler vardır. Jandarma, bir üniformanın babacan (ya da değil) görünümü altındaki devlet şiddetidir ve ancak şiddet yoluyla var olduğunu “unutmak” için özellikle gayri ciddi şeyler yapılmaktadır. Diyebiliriz ki, jandarma gibi türler altında, hukuki işlev, devlet aygıtının (kurallı) “şiddetiyle” işler.

Ama genel kural olarak, çoğu durumda, devlet şiddetinin müdahalesine ihtiyaç yoktur. Hukuksal pratiğin “işlemesi” için hukuki-ahlaki ideoloji yeterlidir ve işler “kendi başlarına” yürür; açıkça ortada olan bu “gerçekliklere” tüzel kişilikler nüfuz etmiş olduğundan, insanlar doğaları gereği özgür ve eşittir ve (ideolojik özünü maskeleyerek için profesyonelce verilen adıyla) basit hukuki-ahlaki “bilinç” sayesinde yükümlülüklerine uymak “zorundadırlar”. (Althusser, 2006a: 117)

Devletin hukuki ideolojik aygıtı, üstyapıyı altyapının üstünde ve içinde eklemleyen özgül aygıttır. Bu özgül işlevse her şeyden önce, buna katkıda bulunsa da, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlamak değil, doğrudan doğruya kapitalist üretim ilişkilerinin işleyişini sağlamaktır (Althusser, 2006a: 260). İşte, bu işleyiş büyük ölçüde sağlayan hukuk ideolojisi, hukuktan farklı şekilde çalışır ve emek gücünün yeniden üretilmesinde kaçınılmaz derecede önemli bir rol üstlenir.

3. Emek Gücünün Yeniden Üretilmesi ve Hukuk İdeolojisi İlişkisi

Kapitalist toplumsal formasyonda emek gücünün yeniden üretilmesi teknik bakımdan yetkin olmanın yanında bireylerin sisteme tabiyetini de gerektirir. Dolayısıyla bireyler bir yandan teknik beceriyle donatılırken bir yandan da kapitalist kültüre, toplumsal işbölümüne, çalışma disiplinine, ahlaki kodlara tabi kılınarak sisteme uyumlu hale getirilir. Emek gücünün yeniden üretimi dâhilinde gerçekleşen egemen ideolojiye itaat, büyük ölçüde hukuki-ahlaki ideoloji ile sağlanır.

Bireylerin sisteme tabiyetini sağlayacak olan şey elbette ki modern hukuk devleti koşullarında egemen ideolojinin somut bir tasviri ve normatif güvencesi olan yasalar, yönetmelikler vs. yani kısaca hukuki düzenlemelerdir. Bunlar hukuk devletinin tipik işleyiş mekanizmaları ve kapitalist sistemin güvencesini sağlayan somut dayanaklarıdır. Söz konusu hukuki düzenlemeler birçok alanda kapitalist ilişki örüntü-

lerini içerir. Bu yasalar, yönetmelikler vs. bireyin uyması gereken ahlaki ve ideolojik normlarla doludur. Hukuk, bu noktada liberal-burjuva ideolojisinin yani egemen ideolojinin varolduğu normatif alandır. Bu hukuki metinlere her şeyden önce yasaya saygıyı örgütleyen ve bireye ahlaki bir yükümlülük hissi aşıl原因 bir dil hâkimdir. “Yasa burjuvazi için kutsaldır, çünkü kendi kompozisyonudur; kendi rızasıyla, kendi çıkarı ve kendi korunması için yapılmıştır. O bilir ki, bir yasa kendisine zarar verse de tüm yasa dokusu onun çıkarlarını korur ve bundan da ötede, yasanın kutsallığı, toplumun bir kesiminin aktif iradesiyle ve öteki kesimin pasif kabulüyle kurulan düzenin kutsallığı, onun toplumsal konumunun en güçlü desteğidir.” (Engels, 2010: 285). İşte emek gücünün sahibi olan işçinin bu noktada yasalara olan saygısını ve dolayısıyla itaat etme yükümlülüğünü sağlayan ve bu bağlamda işgücünü yeniden üreten hukuk ideolojisidir.

Kapitalizmle birlikte yükselen sınıf, burjuvazi; eşitlik, özgürlük ve akıldan oluşan hümanist bir ideoloji geliştirmiştir ve bunu aslında egemenliğini sürdürmek için kullanmıştır. Hukuk ideolojisinin üzerine kurulduğu özgürlük ve eşitlik söylemleri hümanist bir doğal hukukun göstergesidir. Bu anlamda liberal ideolojinin temel ilkelere beslenir ve aslında tam olarak liberal ideolojinin bir görünümüdür (Koloş, 2014: 120). Liberal-burjuva hukukun bir tasviri olarak hukuk ideolojisi ondan beklenildiği gibi çalışır. Kapitalizmin adeta bir kutsal kitabı formundaki hukuk, sömür-

5 Madde 10 – Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

rü ilişkilerine evrensel bir görünüm verir. Evrensellik nosyonu arkasında gelişen hukukun tarafsızlığı algısı ise onu ideolojilerüstü bir konuma getirir.

Modern devlet inşasının ve hukuk devleti idealinin belirginleştiği 18. yüzyıldan beri liberal-hümanist ideoloji normatif düzenlemelere konu olmuştur. Liberal-hümanist söylemin hâkim olduğu bu normatif düzenlemelere en fazla insan hakları belgelerinde, anayasalarda ve yanı sıra diğer birçok hukuki metinde rastlanır. Sözcülemi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 1948’de ilan ettiği İnsan Hakları Evrensel Beyanname, “Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler, birbirlerine karşı kardeşlik anlayışıyla davranmalıdırlar.” maddesiyle başlar. Metnin genelinde herkesin yasa önünde, bildirmede tanınan hak ve özgürlükleri kullanmada eşit oldu-

ğu yönündeki hümanist söylem hâkimdir. Bunun yanında, Avrupa Konseyi’nin hazırladığı 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi de bu normatif düzenlemelere örnek oluşturabilecek nitelikte bir diğer insan hakları belgesidir. Sözleşmede yaşam hakkı, özgürlük ve güvenlik hakkı, düşünce özgürlüğü gibi düzenlemeler yer alır. Nihayetinde 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’na bakılacak olunursa ideolojik söylemlerin hâkim olduğu birçok madde örnek gösterilebilir. Liberal-hümanist ideoloji; herkesin ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşit olduğunu söyleyen 10. maddede⁵, herkesin temel hak ve hürriyetlere sahip olduğunu söyleyen 12. maddede⁶, herkesin özgürlüğe ve bu özgürlüğü koruyacak güvenliğe sahip olduğunu söyleyen 19. maddede⁷, herkesin mülkiyet hakkına sahip olduğunu söyleyen 35. maddede⁸ ve yine herkesin dilediği alanda çalışma ve sözleşme yapabilme hürriyeti-

6 Madde 12 – Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir. Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder.

7 Madde 19 – Herkes, kişi hürriyeti ve güvenliğine sahiptir. Şekil ve şartları kanunda gösterilen: Mahkemelerce verilmiş hürriyeti kısıtlayıcı cezaların ve güvenlik tedbirlerinin yerine getirilmesi; bir mahkeme kararının veya kanunda öngörülen bir yükümlülüğün gereği olarak ilgilinin yakalanması veya tutuklanması; bir küçüğün gözetim altında ıslahı veya yetkili merci önüne çıkarılması için verilen bir kararın yerine getirilmesi; toplum için tehlike teşkil eden bir akıl hastası, uyuşturucu madde veya alkol tutkunu, bir serberi veya hastalık yayabilecek bir kişinin bir müessesede tedavi, eğitim veya ıslahı için kanunda belirtilen esaslara uygun olarak alınan tedbirin yerine getirilmesi; usulüne aykırı şekilde ülkeye girmek isteyen veya giren, ya da hakkında sınır dışı etme yahut geri verme kararı verilen bir kişinin yakalanması veya tutuklanması; halleri dışında kimse hürriyetinden yoksun bırakılamaz. Suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmalarını, delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi tutuklamayı zorunlu kılan ve kanunda gösterilen diğer hallerde hakim kararıyla tutuklanabilir. Hakim kararı olmadan yakalama, ancak suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde yapılabilir; bunun şartlarını kanun gösterir. Yakalanan veya tutuklanan kişilere, yakalama veya tutuklama sebepleri ve haklarındaki iddialar herhalde yazılı ve bunun hemen mümkün olmaması halinde sözlü olarak derhal, toplu suçlarda en geç hakim huzuruna çıkarılıncaya kadar bildirilir.

8 Madde 35 – Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.

9 Madde 48 – Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetlerine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir. Devlet, özel teşebbüslerin milli ekonominin gereklerine ve sosyal amaçlara uygun yürümesini, güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri alır.

ne sahip olduğunu söyleyen 48⁹. maddede somutlaşır. Bu bahsedilenler göze çarpan en keskin ve ideolojik ifadelerdir. Zira tüm bu belgeler incelendiğinde hukukun kendisinin bir ideoloji olarak hukuki metinlerde varlık kazandığı görülecektir.

Hukuk ideolojisi ile emek gücü sahibi sanki özgürmüş gibi görünür. Çünkü emek gücünü kapitalistten başkasına satamaz. Emek gücünü meta haline getiren piyasa ilişkisi bilinçli bir iradeyle değil bireyde özgürlük yanılsamasını besleyen ve aslında emek gücünü onun aslında “tek sahibi” olan kapitaliste satmaya zorlar. Hukuk ideolojisi ile emek gücü sahibi yani işçi, burjuva ile sanki eşitmiş gibi görünür. Bu bize George Orwell’ın ünlü Hayvan Çiftliği romanından bir sloganı hatırlatır: “Bütün hayvanlar eşittir ama bazıları daha eşittir.” Kapitalist toplumsal formasyonda da yasa, tanımlı ticari ilişkiler gereği her iki tarafın eşit olduğunu söyler. Hukuk ideolojisi ile herkes *pret a porter* “hak” sahibidir. Her bireyin yasalarca tanınmış ve bizzat yasa tarafından korunan temel hakları vardır. Ve işte nihayet geldiğimiz nokta, hukuk evrenseldir. Hukuk ideolojisi evrenselliğini ve tarafsızlığını bağıra bağıra söyler. Çünkü işte emek gücünü yeniden üretecek olan, bireyi sisteme tabi hale getirecek olan, onda rızası ile hukuki yükümlülüklerini yerine getirecek olan, meslek ahlakını benimsetecek olan ve sonunda bu evrensel ve tarafsız düzene büyük bir saygıyla ve bilinçsiz bir mutlulukla itaat etmesini sağlayacak olan hukuk ideolojisidir.

Burjuvazinin hümanist hukuk ideolojisi “sömürülenlerin dizginlerini özgürlük şantajıyla tuttuğu” burjuvazinin kendi sınıf

tahakkümünü açığa vuran ve fakat bunlardan asla açıkça söz etmeyen ve dolayısıyla da bu tahakkümü gizleyen “özgürlük üzerine bir sözcük oyunundan” ibarettir (Althusser, 2002: 285). Emek gücünün yeniden üretilmesi bağlamında bireylerin sisteme tabi ve uyumlu hale getirilmesi burjuvazinin manifestoları yasaların ve bu manifestoların “gizli fikrini” örgütleyen hukuk ideolojisinin işidir.

DEĞERLENDİRME

Emek gücünün yeniden üretimi ve bu bağlamda incelemeye çalışılan hukuk ideolojisi arasındaki ilişkiyi çözebilmek her şeyden önce Althusser’i okumayı gerektirir. Althusser’i okumak ve bu yolda onun kuramını çözebilmek ise her şeyden önce onu anlamayı ve ve daha da öncesinde kapitalist toplumsal formasyonu anlamayı gerektirecektir.

Kapitalist toplumsal formasyonda her şey metadır. Metanın bu özgül karakterini anlamak kuşkusuz ki emek-değer teorisinin, artık değer kavramının vs. tahlilinden geçer. Yeniden üretim bu noktada kapitalist üretim sisteminin devamı için bir önkoşuldur ve kapitalizmin karakterini oluşturan bu nosyonların tahlili onun artık değere el konulması şeklindeki sermaye ilişkileri olduğu tezinin tahlili için önemli görülmektedir. Klasik Marksist Kuram’ın yeniden üretim tezini referans alan Althusser, onu yorumlayarak üretim araçlarının ve üretim ilişkilerinin yeniden üretimini kuramlaştırmıştır. Onun tezinin özgün yanlarından birini oluşturan emek gücünün yeniden üretilmesinin bir aşaması olarak bireyin sisteme tabiyeti onun ideoloji kuramını ve hukuk ideolojisi yaklaşımının temelini oluş-

turur. Çalışmanın birinci bölümünde bu yolda gidilerek Klasik Marksist Kuram’da ve Althusser’in tezinde yeniden üretim kuramı açıklanmaya çalışılmış ve karşılaştırılmıştır. Kuşkusuz ki bu konuda Althusser yeniden üretim tezine kendi özgün yorumunu ekleyerek bu kuramı genişletmiştir. Bu bölümde son olarak incelenen devletin baskı aygıtı ve ideolojik aygıtları tezi yeniden üretimi gerçekleştirecek araçlar olarak Althusser’in çalışmasındaki bir diğer özgün taraftır. Söz konusu sistemleştirme kuşkusuz ki bu tezi daha da güçlendirerek etki alanını genişletmiş ve aralarındaki farkı kesin bir biçimde çizmiştir. Söz konusu bölümde yapılan kapitalist ilişki örüntülerinin tahlili hem Althusser’in kuramının temel yapıtaşını oluşturan kapitalizm gibi bir gerçekliği anlamamıza hem de ideoloji ve hukuk ideolojisi kuramı konusundaki düşüncelerini anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümüne konu olan Althusser’in ideoloji kuramı, diğer ideoloji kuramları çerçevesinde tartışılmış ve bilim ile olan uzlaşmaz ilişkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. İdeolojinin; çalışmada açıklanmaya çalışılan maddiliği, paradoksal görünse de imgeselliği, yapının bir etkisi olarak ortaya çıkan bilinçsizce temsiliyeti bu bölümde değinilen önemli noktalar. Ayrıca öznenin kurulmasında etkili olan seslenme süreci bu noktada kritik bir önem taşımaktadır. Zira ideolojinin öznelere seslenmesi hem bireyi o sıfat içerisinde tanımlar hem de bireyin söz konusu tanıma uygun pratikler sergilemesini sağlar. Çünkü ideoloji, ideolojik aygıtlar içerisinde bireyin gönüllü olarak eylediğini düşündüğü

pratikler çerçevesinde var olur ki bu pratikler de ona seslenen ismin bir tezahürüdür.

Emek gücünün yeniden üretilmesi ve hukuk ideolojisi nihayet üçüncü bölümde incelenmiş ve arasında ilişki çözülmeye çalışılmıştır. Makalenin üçüncü bölümüne konu olan ve makaleye ismini veren bu ilişki hem kapitalizmin tipik niteliğine hem ideoloji kuramlarına hem de hukuk devleti idealinde somutlaşan hukuk ideolojisine bir referans niteliğindedir. Modern hukuk gereği tüm bireyler hak sahibidir, özgür ve eşittir ve bu nitelikler “evrenselidir”. Çünkü kapitalist düzende, üretim ilişkilerinin işleyişi, evrensel ticari bir hukukun işleyişidir. Hukuk hem baskıcı hem de ideolojiktir. Kapitalist üretim ilişkilerinin somut nesnesi olarak hukuk yalnız üretim ilişkilerinin yeniden üretimine değil, hukuka aykırı davranıldığı durumları yasakladığı ve cezalandırdığı için, üretim ilişkilerinin işleyişine de doğrudan müdahale eder. Bir ideolojik aygıt olarak hukuk çoğu durumda baskı aygıtının yerini tutar ama asla o olmaz. Çoğu durumda, devlet müdahalesine ihtiyaç yoktur. Hukuksal pratiğin işlemesi için hukuk ideolojisi elzemdir. Hukuk, tek başına var olamayan, çelişik olmayan sistemleştirilmiş ve biçimsel bir sistem olarak dururken hukuk ideolojisi, bir yandan devletin baskı aygıtının bir bölümüne dayanır bir yandan da hukuk ideolojisine ve ek olarak ahlaki ideolojiye dayanır. Bu bölümde vurgulanan temel noktalar bunlar olup asıl olarak hukuk ideolojisi ve emek gücünün yeniden üretilmesi ile ilişkisi vurgulanmak istenmiştir.

Makaleyi yazarken yola çıkılan amaç doğrultusunda varılan noktaya dair kısa

bir değerlendirme yapmak gerekirse, bunun Althusser'i anlatmaktan çok anlamak ve yorumlamaktan geçtiğini tekrar hatırlatalım. Kapitalist toplumsal formasyon var olabilmek ve varlığını sürdürebilmek için kendini sürekli yeniden üretmek zorundadır. Emek gücünün yeniden üretimi kapitalist yeniden üretimin bir parçasıdır ve becerilerin gelişmesiyle birlikte sisteme tabiyetin de yeniden üretilmesi anlamına gelir. Yeniden üretim devletin baskı aygıtı ve ideolojik aygıtları aracılığıyla gerçekleşir. Bu noktada bir ideolojik aygıt olarak hukuk veya başka bir deyişle hukuk ideolojisi bireylere doğası gereği eşit ve özgür olduğunu söyleyerek onları vicdan ve görev ahlakıyla donatır. Emek gücünün yeniden üretilmesi ve hukuk ideolojisi arasındaki ilişki burjuvazinin icra organı olan hukuka karşı yükümlülüğü sürekli yeniden üretirken hukuku da evrensel ve tarafsız olarak sunar.

Kapitalist toplumsal formasyonda emek gücünün yeniden üretilmesi teknik bakımdan yetkin olmanın yanında bireylerin sisteme tabiyetini de gerektirir. Dolayısıyla bireyler bir yandan teknik beceriyle donatılırken bir yandan da kapitalist kültüre, toplumsal işbölümüne, çalışma disiplinine, ahlaki kodlara tabi kılınarak sisteme uyumlu hale getirilir. Emek gücünün yeniden üretimi dâhilinde gerçekleşen egemen ideolojiye itaat, büyük ölçüde hukuki-ahlaki ideoloji ile sağlanır.

Kaynakça

- **Akbaş, Kasım** (2006a). “İdeoloji Olarak Hukuk”. içinde Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi 15. Kitap. Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları. s.81-95
- **Akbaş, Kasım** (2006b). Hukukun Büyübozumu, Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi. Birinci baskı. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- **Althusser, Louis** (2000). Özeleştirici Öğeleri. Çeviren: Levent Targu. İkinci baskı. İstanbul: Belge Yayınları.
- **Althusser, Louis** (2002). “Marksizm ve Hümanizm”. içinde Marx İçin. Çeviren: Işık Ergüden. Birinci baskı. İstanbul: İthaki Yayınları
- **Althusser, Louis** (2006a). Yeniden Üretim Üzerine: İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları. Çeviren: A. Işık Ergüden ve Alp Tümertekin. Birinci baskı. İstanbul: İthaki Yayınları.
- **Althusser, Louis** (2006b). Felsefe ve Bilimadamlarının Kendiliğinden Felsefesi. Çeviren: Alp Tümertekin. İkinci baskı. İstanbul: İthaki Yayınları
- **Althusser, Louis** (2007). Kapital'i Okumak. Çeviren: A. Işık Ergüden. Birinci baskı. İstanbul: İthaki Yayınları.
- **Atılğan, Gökhan** (2012). “İdeoloji”. içinde Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler. Hazırlayanlar: Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin. İkinci baskı. İstanbul: Yordam Kitap. s. 285-297.

- **Balibar, Étienne** (1991). Althusser için Yazılar. Çeviren: Hülya Tayfun. Birinci baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- **Barrett, Michéle** (2004). Marx’tan Foucault’ya İdeoloji. Çeviren: Ahmet Fethi. Birinci baskı. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- **Bekmen, Ahmet** (2010). “Maksizm: Praksis’in Teorisi”. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler. Derleyen: Birsen Örs. Dördüncü baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. s. 163-252
- **Bottomore, Tom** (Editör) (2012). Marksist Düşünce Sözlüğü. Derleyen: Mete Tunçay. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeni baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- **Buonamano, Roberto** (2014). The Legal Subject in Althusser’s Political Theory. Law Critique, DOI 10.1007/s10978-014-91939-3
- **Collins, Hugh** (2013). Marksizm ve Hukuk. Çeviren: Umre Deniz Tuna. Birinci baskı. Ankara: Dipnot Yayınları.
- **Eagleton, Terry** (2011). İdeoloji. Çeviren: Muttalip Özcan. Üçüncü baskı. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- **Ekici, Ekrem** (2013). Antonia Gramsci ve Louis Althusser: Hukuk İdeolojisinin Eleştirisi. içinde Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi. Editör: Taner Yelkenci. Birinci baskı. İstanbul: NotaBene Yayınları. s.247-278.
- **Engels, Friedric** (2010). İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu. Çeviren: Yurdakul Fincancı. İkinci baskı. Ankara: Sol Yayınları.
- **Güngör, Süleyman** (2001). “Althusser’de İdeoloji Kavramı”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, No:2, s. 211-231.
- **Gramsci, Antonio** (1971). Selections from the Prison Notebooks. Editör ve Çevirenler: Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers.
- **Hunt, Alan** (1985). The Ideology of Law: Advances and Problems in Recent Applications of The Concept of Ideology to The Analysis of Law. Law & Society Review, Volume 19, Number 1. p. 11-37
- **Işıқтаç, Yasemin** (2014). Hukuk Sosyolojisi. Üçüncü tıpkı baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- **Koloş, Umut** (2011). Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut: Hukuk Fetişizmi. İş Dünyası ve Hukuk, Prof. Dr. Tankut Centel’e Armağan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. s. 765-788.
- **Koloş, Umut** (2014). Mikro-İktidar İlişkileri ve Hukuk Öznesinin Teşekkülü. içinde Dönüşen Toplum-Dönüşen Hukuk I: Metamorfoz. Birinci baskı. İstanbul: Sümer Kitabevi. s. 73-141.
- **Laclau, Ernesto** (1977). Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism. London: NLB.

- **Larrain, Jorge** (1995). İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği. Çeviren: Neşe Nur Domaniç. Birinci baskı. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- **Lenin, V. I.** (1976). Ne Yapılmalı?. Çeviren: Mümtaz Yavuz. Birinci baskı. İstanbul: Evren Yayınları.
- **Mannheim, Karl** (2009). İdeoloji ve Ütopya. Çeviren: Mehmet Okyayuz. Birinci baskı. Ankara: De Ki Basım Yayım.
- **Mardin, Şerif** (2013). İdeoloji. On altıncı baskı. İstanbul: İletişim Yayınları
- **Marx, Karl** (1979). “Önsöz”. içinde Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı. Çeviren: Sevim Belli. Dördüncü baskı. Ankara: Sol Yayınları.
- **Marx, Karl** (2012a). Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı. Cilt 1. Çeviren: Mehmet Selik ve Nail Satlıhan. Üçüncü baskı. İstanbul: Yordam Kitap.
- **Marx, Karl** (2012b). Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı. Cilt 2. Çeviren: Mehmet Selik ve Nail Satlıhan. Üçüncü baskı. İstanbul: Yordam Kitap.
- **Marx, Karl ve Friedrich Engels** (2013a). “Komünist Manifesto”. Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar. Çeviren: Nail Satlıhan. Beşinci baskı. İstanbul: Yordam Kitap.
- **Marx, Karl ve Friedrich Engels** (2013b). Alman İdeolojisi. Çeviren: Sevim Belli. Sekizinci baskı. Ankara: Sol Yayınları.
- **McLellan, David** (2012). İdeoloji. Çeviren: Barış Yıldırım. Üçüncü baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- **Neocleous, Mark** (2013). Sivil Toplumu Yönetmek. Çeviren: Bahadır Ahıska. Birinci baskı. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- **Örs, Birsen** (2010). “İdeoloji”. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler. Derleyen: Birsen Örs. Dördüncü baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. s. 5-45
- **Özcan, Mehmet Tevfik** (2011). Hukuk Sosyolojisine Giriş. Dördüncü baskı. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- **Özcan, Mehmet Tevfik** (1997). Hukuk İdeolojisi: Adalet Sorununa Sosyolojik Bir Yaklaşım. içinde Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi Yayınları 1. Kitap. Hazırlayan: Hayrettin Ökçesiz. Birinci baskı. İstanbul: Alkım Yayınevi
- **Pasukanis, Evgeny B.** (2011). Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm. Çeviren: Onur Karahanoğulları. İkinci baskı. İstanbul: Birikim Yayınları.
- **Resch, Robert Paul** (2014). Althusser ve Yeni Marksist Toplumsal Kuram. Çeviren: Feyyaz Şahin. Birinci baskı. İstanbul: Palez Yayınları.
- **Ricoeur, Paul** (1994). Althusser’s Theory of Ideology”, Althusser: A Critical Reader. Ed. Gregory Elliott. Cambridge-Massachusetts: Blackwell Publishers. p. 44-72.

- **Sancar, Serpil** (2008). İdeolojinin Serüveni. İkinci baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- **Therborn, Göran** (2008). İktidarın İdeolojisi, İdeolojinin İktidarı. Çeviren: İrfan Cüre. Birinci baskı. Ankara: Dipnot Yayınları
- **Timur, Taner** (2011). Marksizm İnsan ve Toplum, İkinci baskı. İstanbul: Yordam Yayınları.
- **Zizek, Slavoj** (2013). "İdeolojinin Hayaleti". içinde İdeolojiyi Haritalamak. Derleyen: Slavoj Zizek. Çeviren: Sibel Kibar. Birinci baskı. Ankara: Dipnot Yayınları.